

ДОГОВОРИ МІНИ ТА КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

У вивченні історії античних держав Північного Причорномор'я одне з ключових місць повинні посідати проблеми генезису інституту зобов'язального права. Але, на жаль, цей напрямок історико-правових досліджень досі становить майже суцільну лакуну. До цього часу спеціальних досліджень даної проблеми не здійснювалося. Водночас праці вітчизняних та зарубіжних істориків та археологів містять низку матеріалів, які надають можливість з'ясувати деякі сутнісні риси укладення цивільно-правових договорів. Так, певне уявлення про існування в полісах Північного Причорномор'я достатньо розвиненої системи зобов'язального права дають наукові публікації Е. І. Соломонік з інформацією про знахідки плит з текстами різноманітних угод майнового характеру [1, с. 45]. З публікацій відомо й про знайдену в Херсонесі в 1890 р. мармурову плиту з вибитим на ній актом про продаж та (чи) оренду земельних ділянок з визначенням їхньої площі та переліком суб'єктів угоди [2, с. 79–99]. Документ, віднесений до 60–70-х рр. III ст. до н.е., укупі з іншими подібними, може стати підґрунтям дослідження особливостей здійснення угод цивільно-правового характеру в стародавню добу.

Окрім того, зважаючи на близькість правових систем «грецького світу», суттєву допомогу в адекватному висвітленні основних рис договірної права Ольвії, Херсонесу, Тіри, Боспорського царства можуть надати й нормативні матеріали, а також судові промови стародавніх ораторів, що містять свідчення про відповідні правові звичаї та законодавство [3, с. 278, 313–322].

В античних державах Північного Причорномор'я процедура укладення договорів ще не набула докладного законодавчого опрацювання, хоча в ній вже можна виявити низку усталених суттєвих рис. Зокрема, підставою для їхнього виникнення вважалася угода сторін, що не вимагала особливих формальностей. Але найважливіші правочини укладалися, зазвичай, у письмовій формі [4, с. 38, 42].

Виконання договору могло забезпечуватися задатком, поручительством третіх осіб або ж заставою. Якщо від виконання договору відмовлявся покупець, він втрачав свій задаток, продавець же був зобов'язаний повернути подвійну суму задатку. При поручительстві матеріальні гарантії виконання договору брали на себе треті особи.

Одним з найдавніших різновидів договорів був договір міни (обміну). Хоча у віднайдених тогочасних нормативно-правових актах про цей вид договору не згадується, все ж можна припустити його існування, оскільки міна історично передувє виникненню купівлі-продажу. Знаний фахівець у галузі античного права І. Б. Новіцький зазначав, що обіг речей (перехід їх з господарства до господарства) мав місце ще до появи грошей і являв собою безпосередній обмін речі на річ (так звану міну). Це відповідало загальним економічним умовам суспільства, що лише переходило від натурального господарства до мінового [5, с. 176].

В архаїчний період міна, безперечно, набула поширення і у Північному Причорномор'ї. Так, увагу археологів вже давно привернув той факт, що в Нижньому Подністров'ї під час розкопок було знайдено дуже мало монет. Наприклад, у поселенні біля с. Миколаївка такі знахідки взагалі відсутні. На території поселення біля с. Наддиманське знайдено всього одну істрійську монету, а біля с. Південне – мідну монету Тіри IV ст. до н.е. Цим коротким переліком і обмежуються поки що знахідки монет з розкопок. У той же час, на противагу незначній кількості нумізматичного матеріалу, антична керамічна продукція, і в першу чергу амфори, у яких перевозилося вино та маслинова олія, представлена досить значною кількістю зразків на всіх поселеннях. Така суттєва диспропорція між знахідками монет і масовим античним керамічним матеріалом на сільських поселеннях Нижнього Подністров'я дозволила вченим-археологам дійти висновку про те, що торгівля варварського населення з Ніконієм та Тірою до кінця IV ст. до н.е. мала характер натурального обміну [6, с. 93–94].

Незважаючи на те що історично договір міни передувє договору купівлі-продажу, він знайшов своє усталене місце в законодавстві як самостійний договір значно пізніше за договір купівлі-продажу. Товарний обмін меншою мірою зазнавав на собі впливу права, аніж грошовий обіг. Наслідком даної обставини стало, наприклад, те, що в класичній системі контрактів, яка складалася у римському праві (II ст.н.е.), договору міни (*permutatio*) не знайшлося гідного місця. Навіть у середньовіччі в цілій низці країн договір міни визнавався безіменним (непойменованим) договором [7, с. 8–13]. Далі, коли договір міни потрапив до сфери цивільно-правового регулювання і став одним з поймаєнованих договорів, його регламентації законодавством присвячувалася вскрай незначна кількість норм. Варто погодитися з думкою дослідників, які вважають, що протягом тривалого часу міна в основному підпорядковувалась положенням, якими регулювалися договори купівлі-продажу [8, с. 47].

Купівля-продаж, що набула значного поширення в зв'язку із широким розвитком торгівлі як у самих державах Північного

Причорномор'я, так і з сусідніми країнами, посідала важливе місце серед цивільно-правових договорів вже в античний час. Договір купівлі-продажу – це угода, відповідно до якої одна сторона (продавець) зобов'язується передати іншій стороні (покупцеві) у власність певну річ, товар, а той, у свою чергу, зобов'язується сплатити першому за продану річ певну грошову суму.

За свідченням Стобея (XLIV, 22) договір купівлі продажу вступав у силу з моменту отримання продавцем задатку. Але це правило обмежувалося у випадках, коли угоду було укладено незвичайним порядком (у гніві, під час суперечки, у стані нездорового глузду) [3, с. 278].

При купівлі-продажу раба договір укладався обов'язково у його присутності і за участю свідків. Договір міг розриватися у випадку, коли покупець було введено в оману щодо якості товару (наприклад, стану здоров'я раба). Купівля краденої речі у випадку, коли покупець знав про її походження, вважалася злочином. Якщо особа купила річ, не знаючи про її походження, то угода вважалася нікчемною. У такому випадку річ переходила до її власника, а покупець подавав позив до продавця про відшкодування збитків.

Характеризуючи історію походження договору купівлі-продажу, римський юрист Павел зазначав: «Походження купівлі-продажу коріниться у міні. Був такий час, коли не було грошей, коли не називали одне – товаром, інше – ціною, а кожен, залежно від потреби моменту і від характеру речей, обмінював непотрібне на те, що потрібно: адже часто буває так, що предмета, який для одного є зайвим, іншому не вистачає. Але тому що не завжди і не легко збігалося так, щоб у тебе було те, що потрібно мені, а я мав у свою чергу те, що хочеш одержати ти, то був обраний предмет, що одержав публічну постійну оцінку; за допомогою передачі його в рівній кількості усували труднощі безпосереднього обміну. Цьому предмету (мірилу цінностей) була надана публічна форма, і він набув поширення і значення не стільки по своїй сутності, скільки по кількості, причому перестали називати товаром (merx) те, що дає і та, й інша сторона, а один із предметів стали називати ціною (pretium)» [9, с. 69].

Та, незважаючи на величезне значення торгівлі у житті будь-якого суспільства, яке досягло певного щабля свого розвитку, все ж варто зауважити, що далеко не у всіх давніх народів вона вважалася почесним заняттям [4, с. 20]. Наприклад, за свідченням Геродота, перський цар Кір, маючи на увазі усіх греків, казав, що ніколи «...не боявся тих людей, які мають посеред свого міста певне місце, збираються туди та під клятвою обдурюють один одного» [10, I, 153, 2]. Навіть давні римляни вважали почесною справою не всяку торгівлю. Цицерон у своїй промові «Про обов'язки» зауважував: «Брудними також слід вважати тих, хто купує в

купців, щоб одразу ж перепродати куплене: вони не можуть отримати ніякої вигоди, якщо не стануть сильно брехати, а немає нічого ганебнішого за неправду... Якщо торгівля незначна, вона повинна вважатися брудною; якщо ж вона велика і рясна, звідусіль приноситься багато чого і наділяє багатьох, не вдаючися до неправди, її не можна особливо гудити, і далі, якщо хто, наситивши прибутком, чи, вірніше, задовольняючись ним, як часто буває, вийде з моря до гавані, а із самої гавані – у поле і маєтки, то, вочевидь, він із повним правом може заслуговувати на похвалу» [3, с. 289]. Окрім того, у законодавстві Риму відбулося ставлення громадської правової думки до заняття торгівлею посадовцями високого рангу. Так, як згадує Лівій (XXI, 63, 3, 4), у 218 р. до н.е. за пропозицією трибуна Квінта Клавдія та за підтримки консула Гая Фламінія було прийнято закон щодо заборони сенаторам та їхнім дітям володіти морським кораблем місткістю понад триста амфор. Це вважалося достатнім для перевезення плодів для власного споживання. А усіляка нажива вважалася для сенаторів непристойною [3, с. 288–289]. Ймовірно, що з цього часу сенаторські торговельні кораблі перестали прибувати й до держав Північного Причорномор'я. Хоча в імператорський період практика заняття сенаторів торгівлею усе ж відновилася.

Про широке поширення у «грецькому світі» торгівлі, зокрема оптової, свідчив Арістотель (Політика, I, 4, 1258 b 21–24) [3, с. 237]. Конкретно про широкомасштабну оптову торгівлю хлібом, яку здійснювали північнопричорноморські держави, йдеться у приписуваному йому трактаті «Економіка» (11, 1347 b 3–15). За словами автора, Гераклея (Понтійська) відправляла 40 кораблів проти боспорських правителів. Не маючи коштів, вона скупила у купців весь хліб, вино, олію та інші товари, встановивши той термін, коли сплату за закупки буде здійснено. Для купців було, звичайно, вигідно не продавати вроздріб, а запродати свої товари оптом. Закуплені товари гераклеоти відправили на вантажних судах (разом з ескадрою) і поставили на кожнім з них скарбника. Коли гераклеїська ескадра пристала до ворожої землі, екіпаж став купувати усе, що прибуло на вантажних судах. У такий спосіб гроші були зібрані перш, ніж проводирям ескадри довелося платити утримання екіпажу. Таким же точно чином воно й продовжувало сплачуватися, поки ескадра не повернулася до Гераклеї [3, с. 358].

Свідчення Арістотеля підтверджуються й Полібієм: «Як предмети першої необхідності припонтійські країни доставляють нам у достатку те, що, за загальним визнанням, є найкориснішим, а саме: худобу та безліч відмінних рабів, а як предмети розкоші – у великій кількості мед, віск та рибні консерви» [3, с. 15].

Договори купівлі-продажу були поширені не лише у Давній Греції, але й серед населення північнопричорноморських еллінських держав. Протягом майже всього часу свого існування ці держави вели активну внутрішню та зовнішню торгівлю. Один з найвідоміших дослідників античних старожитностей Північного Причорномор'я Ю. Кулаковський зазначав, що виникаючи як торговельні факторії, грецькі поселення за сприятливих обставин перетворювалися на міста й організовувалися у своєму внутрішньому ладі за тим типом, за яким взагалі укладалося політичне життя греків. Залежно від різних географічних та етнічних умов, окремі міста мали різну долю; різною була і міра того впливу, який здійснювали вони на сусіднє варварське населення. Деякі з них стали пунктами, у яких закінчувалися торговельні шляхи, що виникали під їх впливом. Монетні знахідки виказують нам сліди торгового обміну, який існував колись, і ці сліди ведуть нас іноді дуже далеко: з Ольвії до Волині і далі. Місцевості нинішніх Київської, Полтавської та Харківської губерній перебували, безсумнівно, у торговельному обміні з узбережжям Понту. Довгі століття тривав цей культурний вплив греків на народи півночі [12, с. 94].

Висновок про надзвичайне поширення торгівлі, зокрема посередницької, підтверджується й археологічними даними. Так, наприкінці VI – у V ст. до н. е., в умовах колапсу ольвійської хори, тобто коли сільськогосподарська територія Ольвії була обмежена лише околицями міста, й припинення життя на сільських поселеннях Нижнього Побужжя, учені-історики (зокрема В. Зубар, Є. Ліньова, Н. Соң) констатують відсутність будь-яких кризових явищ в економіці міста. Це привело їх до висновку, що саме в цей час зросла питома вага посередницької торгівлі і ремесла, продукція якого надходила варварському населенню регіону. Саме прибуток від посередницьких торговельних операцій, який отримувала громадянська община в цілому та її окремі представники, зайняті в цій галузі, був основою розвитку економіки Ольвії аж до відродження хори в Нижньому Побужжі на зламі V–IV ст. до н. е. На користь висновку про зростання в житті питомої ваги посередницької торгівлі свідчить також наявність в Ольвії кількісно невеликої групи багатих громадян, яскравим представником яких був Протоген, що давав кошти на купівлю продуктів харчування.

Але все ж торгівля, на протигагу сільському господарству, в античному світі не була провідною галуззю економіки, і її розвиток не міг кардинально поліпшити загальне економічне становище Ольвії. За умов, які склалися тут, вона могла давати певні прибутки не лише окремим купцям і державі, а також поліпшити продовольчий стан широких мас населення. У зв'язку із цим увагу істориків привернув той факт, що в декретах на честь Протогена й Антестерія йде мова про ремонт не лише військових, а й торго-

вельних кораблів [13, № 32]. Враховуючи послаблення з III ст. до н.е. традиційних зв'язків Ольвії із скіфським кочовим світом і зміну воєнно-політичної ситуації в Північно-Західному Причорномор'ї, можна говорити, що з цього часу провідну роль починає відігравати саме морська торгівля.

Поступовий розвиток внутрішньої торгівлі відзначається в Херсонесі. З початку IV ст. до н. е. у юридичному побуті херсонеситів на зміну договорам про обмін продуктів сільського господарства на ремісничі вироби тут приходять договори купівлі-продажу, про що свідчить карбування міським монетним двором перших монет. З плином часу договір купівлі-продажу витісняє договір міни. На ранньому етапі життя Херсонеса зовнішня торгівля не відігравала великої ролі в його економіці. Однак знахідки імпортих амфор, столового посуду та іншої продукції ремісничих майстерень, що надходили з античних центрів Північного Причорномор'я та Середземномор'я, є підставою для того, щоб говорити про поступове перетворення Херсонеса на центр транзитної торгівлі [6, с. 98].

У той же час жваву посередницьку торгівлю здійснювали тірські купці. Торговельні операції з Тіри, особливо в римський період мабуть, переважно здійснювалися водним шляхом, адже наявність у Північно-Західному Причорномор'ї значної кількості гетодакійського та кохового сарматського населення робила перевезення товарів суходолом більш небезпечним і залежним від цілого ряду випадкових факторів. Не дивно тому, що в сильнофрагментованих, непіддатливих для зв'язного перекладу епіграфічних документах згадуються «торговельні судна» [6, с. 181].

Як зазначають дослідники, помітним центром посередницької торгівлі в античному світі було й Боспорське царство. З джерел відомо про широкомасштабні поставки боспорського зерна (пшениці, ячменю, проса) до материкової Греції, зокрема до Афін, а також до Малої Азії. На це вказує, наприклад, афінський декрет 288/287 р. до н.е. на честь Боспорського царя Спартока, сина Евмена [14, с. 281]. Але якщо порівняти подарунок Спартока афінянам у 15000 медимнів зерна (615 т.) з тими обсягами зерна, які вивозились не тільки до Афін, але й до інших античних держав з Боспору в IV ст. до н.е., то він не здається надто великим, що дослідники вважають свідченням скорочення у першій половині III ст. до н.е. виробництва сільськогосподарської продукції у Боспорському царстві.

Свідченням широкомасштабної зовнішньої торгівлі Боспора можуть служити й бронзові статуї кільком царям з династії Спартоکیدів, які були споруджені на афінській агорі на знак вдячності їм [15, с. 8–9]. Відомо також, що в афінській гавані Піреї було встановлено мармурову плиту з текстом укладеного у 347 р. до

н.е. міжнародно-правового договору про торгівлю Афін з Боспорським царством і рельєфним зображенням синів боспорського царя Левкона I (389/8 – 349/8 рр. до н.е.) – Спартока та Перісада, які іменувалися «хорошими мужами» за те, що вони виявляли готовність піклуватися про відправку хліба афінському народові так же, як піклувався їхній батько, і ревно служити у всьому, чого потребує (афінський) народ [3, с. 360–361]. «Оскільки Спарток та Перісад надають афінянам ті ж привілеї, які були надані Сатиром і Левконом, то нехай і Спарток та Перісад мають ті ж привілеї, які (афінський) народ дарував Сатиру та Левкону... Про сплату синам Левкона боргу (очевидно, за хліб, що був проданий афінянам раніше – О. Г.) доповісти у народних зборах... Задовольнити прохання Спартока та Перісада про надання їм судової команди», – зазначалося у договорі. Боспорські правителі запевнялися у тому, що вони ні в чому не зустрінуть відмови з боку афінського народу [3, с. 360–361].

Отже, аналіз лапідарних, нормативних та інших джерел надає можливість із цілковитою впевненістю констатувати, що у період, який розглядається, в античних державах Північного Причорномор'я договори міни та купівлі-продажу набули широкого розповсюдження. Як правочини договірної (консенсуального) характеру, вони були одними з найпоширеніших угод у побуті народу. Укладення їх відбувалося у словесній або письмовій формі, після чого здійснювалася передача речей та грошей. Договори міни та купівлі-продажу, які мають багатовікову історію розвитку, можуть бути віднесені до числа найважливіших традиційних інститутів цивільного права.

Список літератури: 1. Соломоник Э. И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. Симферополь, 1990. 2. Соломоник Э. И., Николаенко Г. М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н.э. (К IOSPE. I. 403) // Вестник древней истории. 1990. № 2. 3. Античный способ производства в источниках // Известия ГАИМК. Л., 1933. Вып. 78. 4. Гавриленко О. А. Право античных держав Північного Причорномор'я. Х., 2004. 5. Новицкий И. Б. Римское право. М., 1993. 6. Зубар В. М., Ліньова С. А., Сон Н. О. Античный світ Північного Причорномор'я. Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. К., 1999. 7. Пашкус Ю. В. Деньги: прошлое и современность. Л., 1990. 8. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: Історико-правове дослідження. Х., 2002. 9. Римское частное право. Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого и И. С. Перетерского. М., 1996. 10. Геродот. История в девяти книгах. Л., 1972. 11. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.1. М., 1976. 12. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. К., 2002. 13. Latyshev V. Inscriptioes antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. 14. Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. 1939. № 3. 15. Зинько В. Н. Археологические прогулки по античной Керчи. Керчь, 1998.

Надійшла до редколегії 02.11.07